

ТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЯ ТА ДЕТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЯ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ВЗАЄМОВПЛИВУ МОВНОЇ ТА НАУКОВОЇ КАРТИН СВІТУ

© Кримець О. М., 2015

У статті досліджено взаємовплив мовної та національної наукової картин світу, що виявляється в таких процесах, як термінологізація та детермінологізація. Проаналізовано семантичні зміни, які відбуваються під час метафоричного переосмислення або метонімічного зрушення загальноновживаних значень та значень наявних у мові термінів. Схарактеризовано особливості новоутворених одиниць щодо широти їхніх значень, наявності / відсутності оцінно-експресивних компонентів.

Ключові слова: мовна картина світу, наукова картина світу, термінологізація, детермінологізація, звуження значення, розширення значення.

The article investigates the interinfluence of the language and national scientific pictures of the world, which is revealed in the processes of terminologization and determinologization. Semantic changes that occur during metaphoric reinterpretation or metonymic shift in meanings used generally and meanings of terms existing in the language were analyzed. Peculiarities of newly created units were characterized as to the breadth of their meanings, presence or absence of estimating-expressive components.

Keywords: language picture of the world, national scientific picture of the world, terminologization, determinologization, contraction of meaning, expansion of meaning.

Мовна та наукова картини світу є об'єктом уваги багатьох наукових студій. Аналіз досліджень цих феноменів у порівняльному аспекті дає підстави стверджувати, що вони принципово відрізняються, оскільки мовна картина є наївною та національно маркованою, а наукова – об'єктивною та універсальною для різних народів [1; 2; 6]. Мовна та наукова картини світу – це породження різних видів свідомості: повсякденної та наукової, у них різні цілі, мовна картина світу змінюється не так швидко, як наукова, план змісту наукової картини світу обмежений об'єктивним світом, натомість мовна картина світу містить не лише об'єктивний світ, а й усе те, що існує в свідомості (суб'єктивні оцінки, моральні категорії тощо) [6].

Наукова картина світу не має національного характеру щодо свого змісту, водночас мова науки має національну специфіку щодо вираження в тому соціумі, де є наукова традиція. Це дає підстави твердити про національну наукову картину світу. Більшість науковців упевнені, що національна наукова картина світу та мовна картина світу нації тісно пов'язані і впливають одна на одну. Водночас вплив мовної картини видається більшим, ніж вплив національної наукової картини, оскільки під час термінологізації використовують не лише лексичний запас літературної мови, а й її словотворчу систему, образність, моделі семантичних перенесень [5; 6; 11]. Не менш важливим вважаємо й зворотній зв'язок – вплив національної наукової картини світу на мовну, що

зреалізують у процесі детермінологізації наявних спеціальних найменувань й утворення нових загальнономовних значень.

Проблему детермінологізації розглядали чимало українських і зарубіжних науковців [4; 7–10; 14]. На думку Л. Капанадзе, детермінологізованою слід уважати одиницю, яку вживають у переносному значенні [4]. Побутують точки зору, згідно з якими детермінологізація відбувається, коли реалія, яку позначає термін, перетворилася на побутову, або якщо термін вийшов за межі терміносистеми і функціонує в загальноновживаній мові [10]. Подібним чином процес детермінологізації сприймають й інші дослідники, які стверджують, що, з одного боку, детермінологізація – це входження одиниці з термінологічним значенням до складу загальної мови, а з другого – перенесення значення терміна на нову одиницю побутового словника [14]. У першому випадкові відбувається детермінологізація в широкому значенні, тобто термін і похідні загальноновживані слова позначають одні й ті самі реалії, відмінність полягає лише в царині вживання, до того ж в умовах функціонування в загальнолітературному контексті дефініція терміна спрощується й перетворюється на тлумачення слова, а сама семантична структура терміна не зазнає якісних змін. Таку детермінологізацію Н. Непийвода називає функційною [9]. Якщо ж відбувається утворення нового загальноновживаного значення через переосмислення значення терміна, то можна твердити про детермінологізацію семантичну, уважає дослідниця [9]. Науковці єдині в думці про те, що в результаті детермінологізації відбувається розширення, а також спрощення значення вихідної спеціальної одиниці [7; 8; 16]. В. Тарасова зазначає: «Рушійною силою процесу детермінологізації є функціональна переорієнтація, що відбувається шляхом перетворення семантичної структури слова, розширення змістового обсягу поняття, накопичення нових сем, розвитку переносного значення» [16]. Отже, утворюється похідне значення, яке співвідноситься із загальновідомим поняттям. Нові загальноновживані значення зафіксовано у словниках зазвичай із позначкою «перен.». Таким чином загальноновживану лексику поповнюють нові одиниці, у чому й виявляється вплив національної наукової картини світу на мовну.

Нам видається актуальним розглянути детальніше процес детермінологізації на прикладі термінів різних галузей знань, схарактеризувати семантичні зміни, що відбуваються при цьому, з'ясувати, які одиниці утворюються в результаті переосмислення значень наявних у мові термінів.

Досліджування детермінологізованих одиниць засвідчило, що переосмислюються терміни різних галузей знань, переважно гуманітарних наук: літературознавства (*пародія, проза, трагікомедія*), мовознавства (*контекст, макаронізм*), мистецтвознавства (*трюк, фарс, фокус, фортель*), історії (*клан, табу*), філософії (*схоластика, матерія, метафізика*), юриспруденції (*казуїстика*) тощо. Вагому частку становлять також спеціальні назви медицини (*стерильний, рецидив, симптом*), релігії (*єресь, канонізація, катавасія*), техніки (*блокувати, автомат, баласт*), військової справи (*тактик, рейд, ешелон*). Менше їх у фізиці (*магніт, інерція*), математиці (*елімінація, ігрек*), біології (*скорпіон*), хемії (*каталізатор*), спорті (*цейтнот*), біології (*хамелеон*), психології (*меланхолік*), суспільно-політичних науках (*експансія*) тощо.

Науковці твердять, що є пряма залежність між важливістю номінованої реалії в житті носіїв мови і проникненням термінів в загальнолітературний словник [13]. Нові досягнення науки й техніки широко впроваджено в наше повсякдення, що і спричиняє дієве освоєння термінів, застосування їх у публіцистичному й художньому стилях мови, а також переосмислення термінологічних одиниць та утворення нових загальноновживаних значень.

Загальновідомо, що метафора і метонімія є важливими чинниками термінологізації, у результаті якої наукову мову поповнюють нові одиниці переосмисленої загальноживаної лексики. У процесі термінологізації відбувається первинна наукова ідеалізація об'єктів, процесів, характеристик мовної картини світу, засвідченої в побутовій свідомості, у чому й виявляється вплив мовної картини світу на національну наукову картину. Таку ж саму роль метафора й метонімія відіграють і в процесі детермінологізації, що є результатом впливу національної наукової картини світу на мовну.

Сутність процесу метафоризації загальноживаного значення полягає в долученні до його семантики нових складників – спеціальних сем, які модифікують значення й проєктують його на певну терміносистему, коли відбувається також анігіляція сем, що позначали певні характеристики загальноживаного поняття. Наприклад, в основі творення загальнотехнічного терміна *веретено* («стрижень, що є віссю обертання частин різних механізмів»), є метафоризація загальномовного значення цього слова: «ручне знаряддя для прядіння у вигляді тонкої палички з видовженими загостреними кінцями і потовщенням посередині» [3]. Семою-мотиватором є сема «тонка паличка», семантичне перенесення відбулося на підставі зовнішньої схожості побутового предмета й технічного знаряддя. У процесі творення спеціального значення зникли семи, що вказували на призначення побутового предмета і схарактеризували його зовнішній вигляд, натомість з'явилися нові, спеціальні – «вісь обертання», «частини механізмів», тобто відбулася спеціалізація значення.

Процес метафоризації терміна супроводжує зазвичай розширення та спрощення вихідного значення: *ізолювати* – «1. Накладати шар матеріалу, що внеможливорює контакт із тепловою, електричною енергією або її витрачання; 2. Відокремити, позбавити зв'язку з довкіллям» [15]. Підставою для переосмислення стала диференційна спеціальна сема «унеможливити контакт», якій у похідному значенні відповідає загальна ядерна сема «відокремити». З іншими спеціальними семами термінологічного значення взагалі відбулася анігіляція, натомість з'явилися дві загальномовні семи «позбавити зв'язку» та «довкілля», що дає підстави твердити як про спрощення значення, так і про його генералізацію.

Досліджений матеріал демонструє, що в багатьох випадках результатом детермінологізації стають значення-еврисеманти, які можуть стосуватись чималої кількості денотатів: *вакуум* – «простір, у якому немає зовсім речовини і який являє собою фізичне поле в незбудженому стані» → «порожнеча»; *експансія* – «політика держав, спрямована на поширення сфери свого впливу на інші країни...» → «розширення, поширення чогось»; *пролог* – «вступ до літературного твору різних жанрів» → «початок чого-небудь, вступ до чогось»; *конвеєр* – «пристрій для безперервного пересування деталей виробів від одного робітника до іншого, для транспортування вантажів і т. ін.» → «ряд людей, предметів, залучених до здійснення якої-небудь дії» [15]. І хоча розширення й спрощення значень термінів у результаті детермінологізації маємо в переважній більшості одиниць, слід відзначити поодинокі випадки, коли внаслідок переосмислення спеціальної назви виникає слово, вужче значенням: *периферія* – «спец. Окраїнна частина чого-небудь, на відміну від центральної» → «частина країни, області, віддалена від її центру; окраїна, провінція» [15]. Цей приклад демонструє, що саме вихідне спеціальне значення є еврисемантом, оскільки має у своєму складі сему «чого-небудь», що дозволяє вважати його одним із безлічі денотатів. Унаслідок детермінологізації відбулася конкретизація значення, з'явилися семи «частина країни», «частина області».

Аналізування вихідних та похідних значень досліджуваних одиниць свідчить також й про те, що в деяких випадках разом із деспеціалізацією відбувається негати́вація або позитива́ція вихідного поняття. Зокрема термін *хамелеон* – «деревна ящірка, яка має здатність міняти забарвлення шкіри при зміні кольору навколишнього середовища» [15]. Як і в попередніх прикладах, у процесі творення похідного значення відбулася анігіляція майже всіх сем, окрім однієї, натомість з'явилися нові, серед яких є негативні оцінно-експресивні компоненти: «перен. Людина, яка часто і безпринципно змінює свої думки, погляди і міркування заради власної вигоди» [15]. Негати́вація похідного значення властива також і таким одиницям: *фраза* – «висловлювання, що становить інтонаційну чи смислову єдність» → «перен. Красномовне, гучне, але пусте висловлювання», *казуїстика* – «застосування чинних норм права до окремих юридичних випадків (казусів)» → «перен. Спритність у доведенні хибних чи сумнівних положень; круті́йство» [15]. Окремим випадкам характерна позитива́ція похідного значення: *котируватися* – «бути в обігу на біржі» → «перен. Цінитися, мати ту або іншу оцінку з боку даної групи людей, суспільства» [15].

Ще одним чинником термінологізації та детермінологізації є метоні́мія. Відомо, що творення нових термінів відбувається у результаті метоні́много зрушення значень загально́вживаної лексики, що також є одним із наслідків впливу мовної картини світу на національну наукову картину. Наприклад, *заготовка*: «те саме, що *заготівля* – готування, виготовляння чого-небудь заздалегідь, до настання потреби, наперед» [3] → «напівпродукт (кусок матеріалу: металу, деревини, шкіри і т. ін.), призначений для подальших технологічних операцій з виготовлення деталі або виробу» [12]. Метоні́мне термінотворення є регулярним процесом, що здійснюється відповідно до певних моделей: «дія – інструмент її реалізації», «дія – її результат», «частина – ціле», «матеріал – виріб з цього матеріалу», «вмістище – вміст», «дія – спосіб дії», «міра – інструмент виміру» та інші. У процесі детермінологізації також може бути задіяно метоні́мні моделі переосмислення, хоча і не так активно, як для творення термінів. Зокрема мовознавчий термін *макароні́зм* уживають із таким значенням: «мовозн. Запозичені із збереженням граматичних форм іноземні слова» [15]. У результаті метоні́много зрушення «об'єкт – використання об'єкту» виникло загально́вживане значення: «перен. Надмірне вживання на письмі та в розмові іноземних слів і форм» [15]. Наведемо інші приклади: *меланхолі́к* – «1. Один із типів темпераменту, якому відповідає слабкий гальмівний тип вищої нервової діяльності. 2. Людина, в якій переважає пригнічений, сумний настрій» [15], метоні́мна модель «властивість – той, хто має цю властивість»; *лабора́торія* – «1. Спеціально обладнане та оснащене приладами, машинами, пристроями приміщення для наукових досліджень, навчальних робіт, контрольних аналізів та випробувань. 2. перен. Внутрішня діяльність кого- або чого-небудь» [15], метоні́мна модель «місце – дія, що відбувається в цьому місці»; *ритори́ка* – «1. Наука про красномовство, ораторське мистецтво. 2. перен. Зовнішньо красиве, але позбавлене змісту красномовство», метоні́мна модель «наука – предмет вивчення». В останньому прикладі відбувається негати́вація значення, про що свідчить оцінно-експресивний компонент, виражений у семі «позбавлене змісту». Результатом метоні́мних зрушень є також деспеціалізація та розширення вихідного термінологічного значення.

Отже, взаємовплив мовної та національної наукової картин світу виявляється в термінологізації та детермінологізації наявних лексичних одиниць, що здійснюються у процесі метафоричного переосмислювання або метоні́много зрушування початкових значень. Термінологізація та детермінологізація – принципово різні своєю сутністю процеси. Термінотворення супроводжують звуження і спеціалізація початкового значення в результаті додавання сем наукового характеру, а

детермінологізації властиве спрощення й розширення значення, що відбувається за рахунок анігіляції спеціальних сем й актуалізації ядерної або однієї з диференційних сем. До того ж у багатьох випадках детермінологізація призводить до утворення еврисемічних значень, здатних належати великій кількості денотатів. Крім того, у процесі детермінологізації може відбуватися негативація або позитивація значення, що є неможливим для творення термінологічного значення.

1. Апресян Ю. Д. *Избранные труды: в 2 т. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография* / Ю. Д. Апресян. – М., 1995. – 767 с. 2. Богатырева И. И. *Языковая картина мира* / И. И. Богатырева // Образовательный портал «Слово». Филология. – Режим доступа: <http://www.portal-slovo.ru/philology/43646.php>. 3. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і гол. ред. В. Бусел]. – К. : Ірпінь, 2007. – 1656 с. 4. Капанадзе Л. А. *Взаимодействие терминологической и общеупотребительной лексики* / Л. А. Капанадзе // Развитие лексики современного русского языка. – М. : Наука, 1965, – С. 86–103. 5. Копылова Т. Р. *К вопросу о влиянии языковой картины мира на содержание научного знания (на примере понятий взаимодействие, коммуникативное пространство)* / Т. Р. Копылова // Вестник Удмурдского ун-та. Сер. : История и филология. – 2010. – Вып. 2. – С. 48–53. 6. Корнилов О. А. *Языковые картины мира как производные национальных менталитетов* / О. А. Корнилов. – М., 2003. – 349 с. 7. Красножан Ж. *Функції детермінологізованих лексем у художньому тексті* / Ж. Красножан // Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. – Херсон, 2009. – Вып. IX. – С. 175–177. 8. Ляхова О. В. *Детермінологізація й розширення значення слова в лексичній системі сучасної української мови* / О. В. Ляхова // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Філологія. – № 963. – 2011. – Вып. 62. – С. 42–47. 9. Непийвода Н. Ф. *Детерминализация как результат взаимодействия общелитературной и терминологической лексики: автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Русский язык»* / Н. Ф. Непийвода. – К., 1983. – 22 с. 10. Нікітіна Ф. О. *Семантичні та словотворчі проблеми сучасної термінології* / Ф. О. Нікітіна. – К. : Вид-во при Київському державному ун-ті, 1978. – 32 с. 11. Новодранова В. Ф. *Роль обыденного знания в формировании научной картины мира* / В. Ф. Новодранова // Терминология и знание : матер. I Междунар. симпозиума. – М., 2009. – С. 89–93. 12. *Російсько-український словник-довідник з інженерної графіки, дизайну та архітектури* [уклад. Є. А. Антонович та ін.]. – Л. : Світ, 2001. – 240 с. 13. Сороколетов Ф. П. *История военной лексики в русском языке: XI–XVIII вв.* / Ф. П. Сороколетов. – Л., 1970. – 384 с. 14. Суперанская А. В. *Общая терминология: Вопросы теории* / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М. : Наука, 1989. – 246 с. 15. *Сучасний словник іноземних слів* [уклад. Л. І. Нечволод]. – Х. : ПП «Торсінг плюс», 2007. – 768 с. 16. Тарасова В. В. *Процеси детермінологізації, термінологізації і транстермінологізації в англійській авіаційній фаховій мові* / Тарасова В. В. // Мовні і концептуальні картини світу. – 2013. – Вып. 43(4). – С. 156–161. – Режим доступа: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Mikks_2013_43\(4\)_25.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Mikks_2013_43(4)_25.pdf).